YASHIRIN IQTISODIYOTNING JAMIYAT VA IQTISODIYOTGA TA'SIRI: GLOBAL BAHOLAR VA O'ZBEKISTON MISOLIDA TAHLIL

Shakirova Nigora Axralovna
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti
PhD, dotsent, Iqtisodiy statistika kafedrasi
Tel: +998943640050
E-mail: shakirova0130@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-5025-4764
Ahmadaliyev Azizbek Ikromjon o`g`li
Moliya fakulteti
“Moliya va moliyaviy texnologiyalar” yo’nalishi talabasi
Tel: +998916540989
E-mail:ahmadaliyevazizbek23@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada yashirin iqtisodiyotning nazariy-uslubiy asoslari, uni o'lchash usullari hamda uning jamiyat va iqtisodiyotga ta'siri global va milliy darajada tahlil qilingan. Tadqiqot ikki xil ma'lumotlar bazasiga tayanadi: bir tomondan, Medina va Shnayderning 158 mamlakat bo'yicha 1991–2015-yillarni qamrab olgan MIMIC baholari, ikkinchi tomondan, O'zbekiston rasmiy statistikasi tomonidan 2008-yilgi Milliy hisoblar tizimi metodologiyasi asosida hisoblanadigan kuzatilmaydigan iqtisodiyot ko'rsatkichlari. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, post-sovet davlatlarida yashirin iqtisodiyot hajmi jahon o'rtacha darajasidan (YaIMning 31,9 foizi) sezilarli yuqori bo'lib, Gruziyada 64,9, Ozarbayjonda 52,2, Tojikistonda 43,0 foizni tashkil etgan. O'zbekistonda kuzatilmaydigan iqtisodiyot ulushi 2024-yilda YaIMning 34,8 foiziga, 2025-yilning birinchi yarmida 32,9 foiziga, 2026-yilning birinchi yarmida esa 22,9 foiziga teng bo'lgan. Tadqiqotda bu keskin pasayishning muhim qismi real iqtisodiy o'zgarish emas, balki hisoblash metodologiyasidagi uzilish bilan bog'liq degan xulosaga kelingan: shu davrda

norasmiy bandlik ulushi aksincha 38–40 foizdan 48 foizgacha oshgan. Tarmoqlar kesimida eng yuqori norasmiylik qishloq xo'jaligida (60,5–75,1 foiz) saqlanib qolmoqda. Maqolada soliq yukini pasaytirish, raqamli to'lov infratuzilmasini kengaytirish va institutsional sifatni oshirishga qaratilgan oltita amaliy tavsiya ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: yashirin iqtisodiyot, kuzatilmaydigan iqtisodiyot, norasmiy bandlik, soliq bazasi, institutsional sifat, MIMIC modeli, raqamlashtirish, iqtisodiy xavfsizlik, O'zbekiston.

Abstract. This paper examines the theoretical and methodological foundations of the shadow economy and its effects on society and the economy at the global and national level. The analysis draws on two data sources: the MIMIC-based estimates of Medina and Schneider for 158 countries over 1991-2015, and the non-observed economy indicators compiled by Uzbekistan's official statistics under the 2008 System of National Accounts. Post-Soviet economies record shadow-economy shares well above the global mean of 31.9 per cent of GDP, reaching 64.9 per cent in Georgia and 52.2 per cent in Azerbaijan. In Uzbekistan the non-observed economy amounted to 34.8 per cent of GDP in 2024 and 22.9 per cent in the first half of 2026. The paper argues that a substantial part of this decline reflects a break in measurement methodology rather than genuine formalisation, since informal employment moved in the opposite direction over the same period, rising from 38-40 to 48 per cent of the employed. Agriculture remains the most informal sector. Six policy recommendations are formulated.

Keywords: shadow economy, non-observed economy, informal employment, tax base, institutional quality, MIMIC model, digitalisation, economic security, Uzbekistan.

1. KIRISH

Yashirin iqtisodiyot — davlat organlari tomonidan hisobga olinmaydigan, soliqqa tortilmaydigan va rasmiy statistikada to'liq aks etmaydigan iqtisodiy faoliyat

majmuidir. Bu hodisa rivojlanish darajasidan qat'i nazar deyarli barcha mamlakatlarda uchraydi, biroq uning miqyosi va oqibatlari keskin farqlanadi. Medina va Shnayderning 158 mamlakatni qamrab olgan tadqiqotiga ko'ra, 1991–2015-yillarda yashirin iqtisodiyotning o'rtacha hajmi yalpi ichki mahsulotning 31,9 foizini tashkil etgan; bu ko'rsatkich Shveytsariyada 9,0 foizdan Boliviyada 62,3 foizgacha o'zgargan [1]. Shunday keng tafovut yashirin iqtisodiyotni universal muammo sifatida emas, balki muayyan institutsional muhit mahsuli sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Mavzuning dolzarbligi bir necha jihat bilan belgilanadi. Birinchidan, yashirin iqtisodiyot soliq bazasini toraytirib, davlat budjetining daromad qismini qisqartiradi va natijada ta'lim, sog'liqni saqlash hamda infratuzilmaga yo'naltiriladigan xarajatlarni cheklaydi. Ikkinchidan, norasmiy sektorda band bo'lgan ishchilar mehnat shartnomasi, ijtimoiy sug'urta va pensiya ta'minotidan mahrum bo'ladi, bu esa ijtimoiy himoya tizimining qamrovini pasaytiradi. Uchinchidan, rasmiy va norasmiy korxonalar o'rtasida teng bo'lmagan raqobat sharoiti yuzaga keladi: soliq to'lamaydigan subyekt sun'iy narx ustunligiga ega bo'lib, qonunga rioya qiluvchi biznesni siqib chiqaradi. To'rtinchidan, statistik ko'rsatkichlarning buzilishi makroiqtisodiy siyosat qarorlarining aniqligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Yashirin iqtisodiyot nazariyasining shakllanishida bir necha yo'nalish ajralib turadi. Shnayder va Enste tomonidan ishlab chiqilgan tasniflash yondashuvi norasmiy faoliyatni huquqiy maqomi va pul oqimlari bo'yicha guruhlaydi hamda soliq yuki, tartibga solish intensivligi va mehnat bozori cheklovlarini asosiy omillar sifatida ajratadi [2]. De Sotoning tadqiqotlari esa muammoni mulk huquqlarini rasmiylashtirish xarajatlari orqali izohlaydi: ro'yxatdan o'tish jarayoni qanchalik qimmat va cho'ziq bo'lsa, tadbirkor rasmiy sektordan shunchalik uzoqlashadi [3]. Jonson, Kaufman va Shleyfer institutsional yondashuv doirasida soliq stavkasining o'zi emas, balki korrupsiya darajasi va huquqiy himoyaning zaifligi yashirin sektor hajmini belgilovchi kuchliroq omil ekanini empirik tarzda asoslagan [4]. Vilyams

norasmiy bandlikni alohida tahlil obyekti sifatida qarab, uning sabablarini «majburiy» va «ixtiyoriy» turlarga ajratadi [5].

Shunga qaramay, mavjud adabiyotda muhim bo'shliqlar saqlanib qolmoqda. Avvalo, eng keng tarqalgan xalqaro ma'lumotlar bazasi — Medina va Shnayderning to'plami — O'zbekistonni o'z ichiga olmaydi. Ikkinchidan, mamlakat bo'yicha milliy baholar so'nggi yillarda metodologik jihatdan o'zgargan va bu ilmiy adabiyotda yetarlicha muhokama qilinmagan. Uchinchidan, norasmiylikning tarmoq tuzilmasi bilan soliq va raqamlashtirish siyosati o'rtasidagi bog'liqlik kam o'rganilgan. Shundan kelib chiqib, tadqiqotning maqsadi — yashirin iqtisodiyotning global tarqalish qonuniyatlarini aniqlash va shu asosda O'zbekistondagi kuzatilmaydigan iqtisodiyot dinamikasini, uning tarmoq tuzilmasini hamda mehnat bozoridagi aksini baholashdan iborat.

Tadqiqot uchta ishchi farazga asoslanadi. H1: post-sovet makonidagi mamlakatlarda yashirin iqtisodiyot ulushi jahon o'rtacha darajasidan yuqori bo'lib, bu farq soliq stavkalari emas, institutsional sifat bilan izohlanadi. H2: O'zbekistonda 2025–2026-yillarda qayd etilgan keskin pasayish to'liq real rasmiylashtirish natijasi emas va uning muhim qismi metodologik uzilish bilan bog'liq. H3: norasmiylik darajasi tarmoqlar bo'yicha notekis taqsimlangan bo'lib, mehnat unumdorligi past va tranzaksiyalar naqd pulga asoslangan tarmoqlarda eng yuqori qiymatni saqlab qoladi.

2. MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot ikkilamchi ma'lumotlar tahliliga (desk research) asoslangan bo'lib, miqdoriy va sifat yondashuvlarini birlashtiradi. Ma'lumotlar bazasi to'rtta manba guruhidan shakllantirildi.

Birinchi guruh — xalqaro baholar: Medina va Shnayderning Xalqaro valyuta jamg'armasi ishchi hujjati va CESifo maqolasida e'lon qilingan, 158 mamlakat bo'yicha 1991–2015-yillarni qamrab olgan MIMIC baholari [1; 6]. Ikkinchi guruh — O'zbekiston rasmiy statistikasi: Statistika agentligi tomonidan 2008-yilgi Milliy

hisoblar tizimi (SNA 2008) metodologiyasi asosida e'lon qilinadigan kuzatilmaydigan iqtisodiyot ko'rsatkichlari 2024-yil yakuni, 2025-yilning birinchi choragi va yarim yilligi hamda 2026-yilning birinchi yarim yilligi uchun to'plandi [7; 8; 9].

Uchinchi guruh — mehnat bozori ma'lumotlari: Fiskal tahlil instituti tomonidan 2026-yilda e'lon qilingan norasmiy bandlik baholari va iqtisodiy faol aholi tarkibi [10]. To'rtinchi guruh — raqamli to'lov infratuzilmasi: Markaziy bank ko'magida tayyorlangan tadqiqot asosida 2021–2025-yillarda naqd pulsiz to'lovlar hajmi va ularning YaIMga nisbati [11].

Tadqiqotda quyidagi usullar qo'llanildi. Qiyosiy tahlil usuli yordamida mamlakatlar va mintaqalar kesimida yashirin iqtisodiyot hajmi solishtirildi. Strukturaviy-dinamik tahlil orqali O'zbekiston ko'rsatkichlarining vaqt bo'yicha o'zgarishi va tarmoqlar kesimidagi taqsimoti baholandi. Statistik umumlashtirish usuli bilan nisbiy ko'rsatkichlar hisoblanib, o'rtacha qiymatdan og'ish aniqlandi. Institutsional yondashuv doirasida norasmiylikning sabablari rasmiy qoidalar va ularning amaldagi ijrosi o'rtasidagi tafovut nuqtai nazaridan izohlandi. Nihoyat, hujjatlar tahlili usuli yordamida soliq qonunchiligidagi o'zgarishlar va ularning vaqt bo'yicha yashirin iqtisodiyot ko'rsatkichlari bilan mos kelishi tekshirildi.

Yashirin iqtisodiyotni o'lchashning yagona e'tirof etilgan usuli mavjud emas. Mavjud yondashuvlar uch guruhga bo'linadi va ularning har biri o'z chegaralariga ega (1-jadval). Ushbu tadqiqotda usullar bir-birini almashtiruvchi emas, balki to'ldiruvchi vosita sifatida qaraladi: xalqaro taqqoslash uchun model yondashuvi, milliy dinamikani baholash uchun esa milliy hisoblar tizimiga asoslangan bilvosita usul asosiy manba sifatida olindi.

1-jadval. Yashirin iqtisodiyotni o'lchash usullarining qiyosiy tavsifi

Usullar guruhi	Mohiyati	Afzalligi	Cheklovi
To'g'ridan-to'g'ri usullar	So'rovnomalar, soliq tekshiruvlari va auditlar natijalarini umumlashtirish	Mikrodarajadagi aniq ma'lumot; tarmoq kesimida batafsil	Respondentlar javobini yashirishi; yuqori xarajat; umumlashtirish qiyin

Usullar guruhi	Mohiyati	Afzalligi	Cheklovi
Bilvosita usullar	Milliy hisoblar tizimidagi nomuvofiqlik, pul talabi, elektr energiyasi iste'moli	Muntazam hisobot; vaqt qatorlarini tuzish imkoniyati	Metodologiya o'zgarsa, qatorning uzluksizligi buziladi
Model (MIMIC) yondashuvi	Yashirin iqtisodiyot latent o'zgaruvchi sifatida, sabab va indikatorlar orqali baholanadi	Mamlakatlararo taqqoslash uchun yagona o'lchov	Natija tanlangan o'zgaruvchilarga sezgir; mutlaq qiymat shartli

Manba: [2; 6; 13] asosida muallif tomonidan tuzilgan.

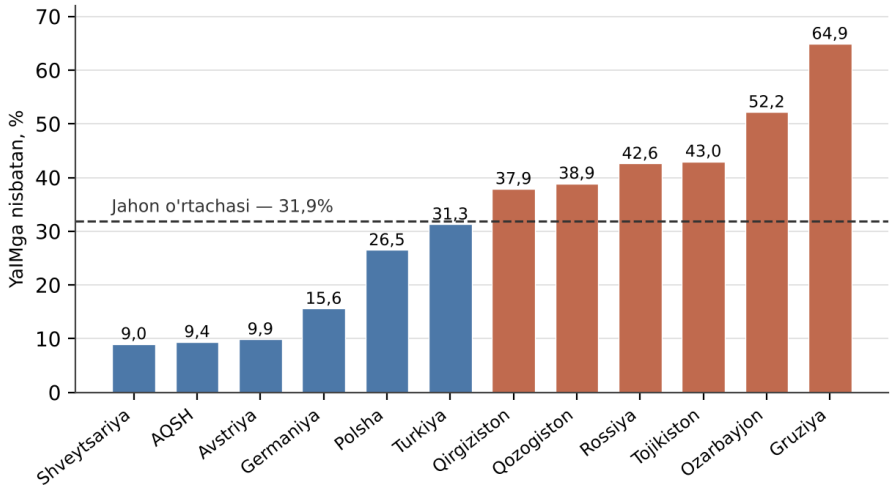
3. NATIJALAR

3.1. Yashirin iqtisodiyotning global miqyosi

Xalqaro baholar tahlili yashirin iqtisodiyotning hududiy taqsimotida barqaror qonuniyat mavjudligini ko'rsatadi. 1991–2015-yillardagi o'rtacha ko'rsatkichlar bo'yicha Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti mamlakatlarida yashirin iqtisodiyot hajmi YaIMning taxminan 20 foizini, Sahroi Kabirdan janubdagi Afrika mamlakatlarida esa 39 foizini tashkil etgan [6]. Mamlakatlar kesimidagi tafovut yanada keskin: Shveytsariyada 9,0 va Avstriyada 9,9 foizga teng ko'rsatkich Gruziyada 64,9 foizga yetadi (1-rasm).

1-rasmdan ko'rinadiki, tanlangan o'n ikki mamlakatdan oltitasi jahon o'rtacha darajasidan (31,9 foiz) yuqori ko'rsatkichga ega va ularning barchasi post-sovet makoniga mansub: Qirg'iziston 37,9, Qozog'iston 38,9, Rossiya 42,6, Tojikiston 43,0, Ozarbayjon 52,2 va Gruziya 64,9 foiz. Rivojlangan mamlakatlar guruhi esa 9–16 foizlik tor oraliqda joylashgan. Bu natija H1 farazini tasdiqlaydi.

Muhim jihat shundaki, yuqori ko'rsatkichga ega ayrim mamlakatlarda soliq stavkalari rivojlangan davlatlarnikidan past. Masalan, Gruziya soliq yukining nisbatan pastligi bilan ajralib tursa-da, eng yuqori yashirin iqtisodiyot ulushini qayd etgan. Bu hajmni belgilovchi omil nominal soliq stavkasi emas, institutsional sifat ekani haqidagi Jonson, Kaufman va Shleyfer xulosasini quvvatlaydi [4].

1-rasm. Ayrim mamlakatlarda yashirin iqtisodiyotning o'rtacha hajmi, 1991–2015-yillar, YaIMga nisbatan foizda

Manba: muallif tomonidan [6] ma'lumotlari asosida tuzilgan.

3.2. O'zbekistonda kuzatilmaydigan iqtisodiyot dinamikasi

O'zbekiston Medina va Shnayder bazasiga kiritilmagani bois milliy darajadagi tahlil Statistika agentligining kuzatilmaydigan iqtisodiyot baholariga tayanadi. Ushbu ko'rsatkich SNA 2008 metodologiyasiga muvofiq uch komponentni qamrab oladi: yashirin ishlab chiqarish (qonuniy faoliyatning hisobdan yashirilgan qismi), norasmiy sektor (ro'yxatdan o'tmagan mayda tadbirkorlik) va uy xo'jaliklarining o'z iste'moli uchun ishlab chiqarishi. 2-jadvalda so'nggi uch yil uchun qayd etilgan qiymatlar keltirilgan.

2-jadval. O'zbekistonda kuzatilmaydigan iqtisodiyot dinamikasi, 2024–2026-yillar

Davr	Hajmi, trln so'm	YaIMga nisbatan, %	Izoh
2024-yil	505,7	34,8	Yillik yakuniy baho
2025-yil, I chorak	106,8	32,0	—
2025-yil, I yarim yillik	265,5	32,9	Mavsumiy omil ta'siri
2026-yil, I chorak	102,7	22,9	Metodologik uzilish kuzatiladi

Davr	Hajmi, trln so'm	YaIMga nisbatan, %	Izoh
2026-yil, I yarim yillik	245,5	22,9	Shundan: uy xo'jaliklari — 15,4%; norasmiy sektor — 7,5%

Manba: [7; 8; 9] ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

2-jadval ma'lumotlari bir qarashda ijobiy tendensiyani ko'rsatadi: 2024-yildagi 34,8 foizdan 2026-yilning birinchi yarmidagi 22,9 foizgacha, ya'ni ikki yil ichida qariyb 12 foiz bandga pasayish. Biroq bu dinamikani real rasmiylashtirish natijasi deb talqin qilishga bir necha jiddiy to'siq mavjud.

Birinchidan, pasayish tezligi iqtisodiy jihatdan ishonarli emas. Xalqaro tajribada yashirin iqtisodiyot ulushining bir yilda 10 foiz banddan ortiq qisqarishi faqat chuqur institutsional islohot yoki statistik bazaning qayta ko'rib chiqilishi sharoitida kuzatiladi. 2025–2026-yillarda O'zbekistonda birinchi turdagi hodisa qayd etilmagan.

Ikkinchidan, mutlaq qiymatlar nisbiy ko'rsatkich bilan mos kelmaydi. 2025-yilning birinchi yarmida kuzatilmaydigan iqtisodiyot hajmi 265,5 trln so'mni (YaIMning 32,9 foizi), 2026-yilning birinchi yarmida esa 245,5 trln so'mni (22,9 foizi) tashkil etgan. Nominal hajmning atigi 7,5 foizga qisqarishi fonida nisbiy ulushning 10 foiz bandga pasayishi faqat maxraj — YaIM hisoblash bazasi yoki numeratorning tarkibi o'zgargan taqdirdagina matematik jihatdan izohlanadi.

Uchinchidan, mehnat bozori ko'rsatkichlari qarama-qarshi yo'nalishda harakatlanmoqda. Fiskal tahlil instituti ma'lumotlariga ko'ra, 2026-yil aprelida norasmiy bandlik ulushi 38–40 foiz deb baholangan bo'lsa, iyul oyiga kelib bu ko'rsatkich 48 foizga, ya'ni band aholining deyarli yarmiga yetgan [10]. Agar iqtisodiyot haqiqatan rasmiylashayotgan bo'lsa, bandlik ko'rsatkichi teskari emas, bir xil yo'nalishda o'zgarishi kerak edi.

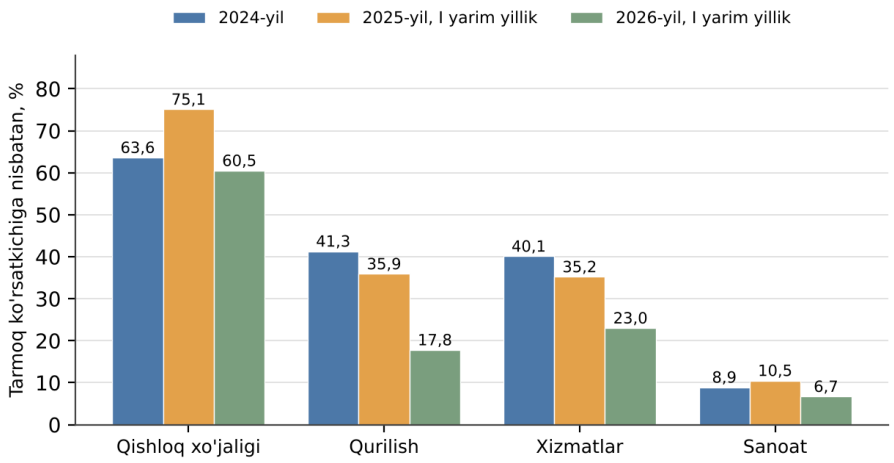
Shu tariqa, H2 farazi tasdiqlanadi: qayd etilgan pasayishning muhim qismi hisoblash metodologiyasidagi uzilish bilan bog'liq va uni siyosat samaradorligining to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatkichi sifatida talqin qilish metodologik jihatdan asossizdir.

3.3. Tarmoqlar kesimidagi tuzilma

Tarmoqlar kesimidagi tahlil norasmiylikning notekis taqsimlanishini ko'rsatadi (2-rasm). Qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi va baliqchilik barcha davrlarda eng yuqori ko'rsatkichni saqlab qolgan: 2024-yilda 63,6 foiz, 2025-yilning birinchi yarmida 75,1 foiz, 2026-yilning birinchi yarmida 60,5 foiz. Sanoatda esa bu ko'rsatkich 6,7–10,5 foiz oralig'ida bo'lib, eng past darajani tashkil etadi.

Bu tafovutning iqtisodiy mantig'i aniq. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish tarqoq va mayda xo'jaliklarga asoslangan, mahsulot ko'pincha bevosita bozorda naqd pulga sotiladi, mehnat munosabatlari mavsumiy va og'zaki kelishuvga tayanadi. Sanoatda esa ishlab chiqarish yiriklashgan, xom ashyo va energiya iste'moli hisobga olinadi, mahsulot oqimi hujjatlashtiriladi — bularning barchasi yashirish xarajatini keskin oshiradi. Qurilish va xizmatlar sohasi oraliq holatni egallaydi: 2024-yildagi mos ravishda 41,3 va 40,1 foizdan 2026-yilning birinchi yarmida 17,8 va 23,0 foizgacha qisqargan, biroq bu qisqarishga ham yuqorida ta'kidlangan metodologik izoh taalluqlidir.

Olingan natijalar H3 farazini tasdiqlaydi: norasmiylik darajasi tarmoqning texnologik tuzilmasi va tranzaksiyalar shakli bilan bevosita bog'liq. Bu esa siyosat choralarini barcha tarmoqlarga bir xil tarzda emas, tarmoq xususiyatidan kelib chiqib differensial qo'llash zarurligini anglatadi.

2-rasm. O'zbekistonda kuzatilmaydigan iqtisodiyotning tarmoqlar kesimidagi ulushi, foizda

Manba: muallif tomonidan [8; 9] ma'lumotlari asosida tuzilgan.

3.4. Soliq siyosati va raqamli to'lov infratuzilmasi ko'rsatkichlari

Raqamli to'lov infratuzilmasining rivojlanishi yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashning muhim yo'nalishi hisoblanadi, chunki naqd pul aylanmasining qisqarishi tranzaksiyalarni yashirish imkoniyatini tabiiy ravishda cheklaydi. O'zbekistonda bu yo'nalishda sezilarli siljish qayd etilgan: bank kartalari orqali amalga oshirilgan operatsiyalar hajmi 2021-yildagi 297 trln so'mdan 2025-yilda 1 493 trln so'mga o'sgan, ya'ni yiliga o'rtacha 50 foizga ko'paygan. Natijada naqd pulsiz to'lovlarning nominal YaIMga nisbati 25 foizdan 72 foizga yetgan [11].

Soliq siyosati sohasida ham yuk izchil kamaytirilgan: qo'shilgan qiymat solig'i stavkasi 2019-yilda 20 foizdan 15 foizga, 2023-yilning 1-yanvaridan esa 12 foizga tushirilgan [12]. Shunga qaramay, norasmiy bandlikning yuqoridagi o'sishi soliq stavkasini pasaytirishning o'zi rasmiylashtirish uchun yetarli shart emasligini ko'rsatadi.

Fiskal yo'qotishlar miqyosini baholash uchun quyidagi hisob-kitob ko'rsatkichli hisoblanadi: Fiskal tahlil instituti baholariga ko'ra, atigi 1 million ishchini rasmiy sektorga o'tkazish davlat budjetiga qo'shimcha 3 trln so'mgacha daromad keltirishi mumkin [10]. Iqtisodiy faol aholining 14,7 million kishini tashkil etishi va ularning 5,4 millionigina rasmiy sektorda band ekanini hisobga olsak, salohiyatli fiskal zaxira hajmi ancha katta ekani ayon bo'ladi.

4. MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari yashirin iqtisodiyot muammosini uchta o'zaro bog'liq tekislikda ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatdi: o'lchov metodologiyasi, tarkibiy omillar va siyosat choralarining samaradorligi.

O'lchov metodologiyasi masalasi tadqiqotning eng kutilmagan natijasi bo'ldi. Ilmiy adabiyotda bir mamlakat ichidagi vaqt qatorlarining uzluksizligi odatda

muammo sifatida qaralmaydi, zero asosiy e'tibor mamlakatlararo taqqoslashning cheklovlariga qaratiladi. O'zbekiston misoli esa milliy qatorlar ichidagi uzilish ham jiddiy talqin xatosiga olib kelishi mumkinligini ko'rsatdi. 2025-yildagi 32,9 foizdan 2026-yildagi 22,9 foizgacha pasayish ayni paytda norasmiy bandlikning 48 foizgacha o'sishi bilan birga kuzatilgani ikki ko'rsatkichning turli metodologik asosga ega ekanini ko'rsatadi. Bu holat Shnayder va Ensten ogohlantirgan, yashirin iqtisodiyot baholarini mutlaq qiymat sifatida emas, tendensiya ko'rsatkichi sifatida qo'llash zarurligi haqidagi xulosani amaliy misolda tasdiqlaydi [2].

Tarkibiy omillar nuqtai nazaridan olingan natijalar De Soto va Vilyamsning xulosalariga mos keladi [3; 5]. Qishloq xo'jaligidagi yuqori norasmiylik ongli soliqdan qochish emas, ko'proq rasmiylashtirish xarajatlarining mayda xo'jaliklar uchun nomutanosib yuqoriligi bilan izohlanadi: ro'yxatdan o'tish, hisobot yuritish va buxgalteriya xarajati fermerning yillik sof foydasiga nisbatan sezilarli ulushni egallaydi. Bu norasmiylikning «majburiy» turi ustunligini va siyosat choralari jazolovchi emas, rag'batlantiruvchi bo'lishi kerakligini ko'rsatadi.

Siyosat choralarining samaradorligi masalasi eng murakkab xulosaga olib keladi. O'zbekistonda so'nggi yillarda ikkita kuchli chora bir vaqtda qo'llanildi: soliq yukining pasaytirilishi (QQS 20 foizdan 12 foizgacha) va raqamli to'lov infratuzilmasining keskin kengayishi (naqd pulsiz to'lovlarning YaIMga nisbati 25 foizdan 72 foizgacha). Nazariy jihatdan har ikkala chora ham norasmiylikni qisqartirishi kutilgan edi. Amalda esa norasmiy bandlik ulushi o'sishda davom etmoqda. Bu kuzatuv muhim xulosani beradi: soliq stavkasi va to'lov texnologiyasi zaruriy, lekin yetarli shart emas. Ular institutsional sifat — nazorat organlari faoliyatining prognoz qilinarliligi, mehnat huquqlarining himoyalanganligi va rasmiy maqomning real afzalliklari bilan to'ldirilmasa, kutilgan natijani bermaydi. Bu xulosa H1 doirasidagi xalqaro kuzatuv bilan ham uyg'unlashadi.

Ijtimoiy oqibatlar alohida e'tiborni talab qiladi. Band aholining 48 foizi norasmiy sektorda ishlayotgan sharoitda mehnatga layoqatli aholining qariyb yarmi

pensiya jamg'armasiga badal to'lamaydi: bugungi norasmiy ishchi ertangi kunda ijtimoiy ta'minotga muhtoj fuqaroga aylanadi, biroq uning nomidan jamg'arma shakllanmagan bo'ladi. Bundan tashqari, norasmiy bandlik mehnat xavfsizligi standartlari va ish haqi kafolatining amal qilmasligini anglatadi.

Tadqiqotning cheklovlari: xalqaro baholar 2015-yil bilan yakunlanadi; O'zbekiston bu bazaga kiritilmagani bois taqqoslash bilvosita — milliy statistika orqali amalga oshirildi va ikki manbaning metodologiyasi bir xil emas; ekonometrik model qurilmagan, sabab-oqibat bog'liqliklari korrelyatsion kuzatuv darajasida talqin qilingan. Kelgusi tadqiqotlarda panel ma'lumotlar asosida regression tahlil o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

5. XULOSA VA TAVSIYALAR

O'tkazilgan tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

1. Yashirin iqtisodiyot universal hodisa bo'lsa-da, uning miqyosi institutsional muhit bilan belgilanadi: jahon o'rtacha ko'rsatkichi YaIMning 31,9 foizini tashkil etgan holda, rivojlangan mamlakatlarda 9–16 foiz, post-sovet davlatlarida esa 38–65 foiz oralig'ida bo'lgan.

2. O'zbekistonda kuzatilmaydigan iqtisodiyot ulushi rasmiy ma'lumotlarga ko'ra 2024-yildagi 34,8 foizdan 2026-yilning birinchi yarmida 22,9 foizgacha pasaygan, biroq bu dinamikaning muhim qismi real rasmiylashtirish emas, metodologik uzilish bilan izohlanadi.

3. Norasmiy bandlik ulushi qarama-qarshi yo'nalishda — 38–40 foizdan 48 foizgacha o'sgan, bu esa muammoning hajmi kamaymaganini ko'rsatadi.

4. Norasmiylik tarmoqlar bo'yicha keskin notekis taqsimlangan: qishloq xo'jaligida 60,5–75,1 foiz, sanoatda esa 6,7–10,5 foizni tashkil etadi.

5. Soliq stavkasini pasaytirish (QQS 20 foizdan 12 foizgacha) va naqd pulsiz to'lovlarni kengaytirish (YaIMga nisbatan 25 foizdan 72 foizgacha) o'z-o'zidan rasmiylashtirishni ta'minlamadi; institutsional sifat hal qiluvchi omil bo'lib qolmoqda.

Yuqoridagi xulosalardan kelib chiqib quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

1. Statistik metodologiyani barqarorlashtirish va shaffoflashtirish. Kuzatilmaydigan iqtisodiyot baholashida metodologiya o'zgartirilganda qayta hisoblangan retrospektiv qator e'lon qilinishi lozim. Aks holda ko'rsatkichning pasayishini siyosat samarasi sifatida talqin qilish xatolikka olib keladi va boshqaruv qarorlarining asosliligini susaytiradi.

2. Qishloq xo'jaligi uchun maxsus soddalashtirilgan rejim joriy etish. Tarmoqdagi norasmiylik darajasi (60 foizdan yuqori) umumiy soliq rejimining mayda xo'jaliklar uchun mos emasligini ko'rsatadi. Yillik aylanmasi belgilangan chegaradan past fermer xo'jaliklari uchun yagona qat'iy to'lov va elektron ariza orqali bir kunlik ro'yxatdan o'tish tartibi joriy etilishi maqsadga muvofiq.

3. Rasmiy maqomning real afzalliklarini kuchaytirish. Rasmiy ro'yxatdan o'tgan tadbirkorga imtiyozli kredit, davlat xaridlarida ishtirok etish huquqi, sug'urta mahsulotlariga va kasbiy qayta tayyorlash dasturlariga kirish imkoniyati berilishi kerak. Rasmiylashtirish xarajat emas, foyda sifatida idrok etilgandagina ixtiyoriy o'tish boshlanadi.

4. Norasmiy bandlikni alohida monitoring qilish tizimini yo'lga qo'yish. Hozirda yashirin iqtisodiyot hajmi va norasmiy bandlik turli idoralar tomonidan turli metodologiya asosida baholanmoqda. Yagona uslubiy asosga ega, choraklik davriylikdagi integratsiyalashgan monitoring tizimi joriy etilishi zarur.

5. Naqd pulsiz to'lovlarni rag'batlantirishni chakana bo'g'inga yo'naltirish. Erishilgan 72 foizlik ko'rsatkich asosan yirik tranzaksiyalar hisobiga shakllangan. Keyingi bosqichda mayda chakana savdo va xizmat ko'rsatish sohasiga e'tibor qaratilib, iste'molchi uchun QQS qaytarish mexanizmini kengaytirish va savdo nuqtalarini terminallar bilan to'liq qamrab olish talab etiladi.

6. Institutsional sifatni oshirishga yo'naltirilgan islohotlarni davom ettirish. Nazorat organlari faoliyatining prognoz qilinarliligi, shartnoma

majburiyatlarining sud orqali samarali himoyalanishi va ma'muriy jarayonlarning raqamlashtirilgan shaffofligi uzoq muddatli istiqbolda soliq stavkasini pasaytirishdan ko'ra kuchliroq rasmiylashtiruvchi omil hisoblanadi.

Umumlashtirib aytganda, yashirin iqtisodiyotni qisqartirish bir martalik ma'muriy chora emas, balki rasmiy sektorda faoliyat yuritishni iqtisodiy jihatdan foydali qiladigan institutsional muhitni izchil shakllantirish jarayonidir. Statistik ko'rsatkichning pasayishi bu jarayonning maqsadi emas, faqat bilvosita indikatori bo'lib, uning haqqoniyligi mehnat bozori va fiskal ko'rsatkichlar bilan doimiy qiyoslab borilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Medina L., Schneider F. Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? IMF Working Paper WP/18/17. — Washington, D.C.: International Monetary Fund, 2018. — 76 p.
2. Schneider F., Enste D. Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences // Journal of Economic Literature. — 2000. — Vol. 38, No. 1. — P. 77–114.
3. De Soto H. The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World. — New York: Harper & Row, 1989. — 271 p.
4. Johnson S., Kaufmann D., Shleifer A. The Unofficial Economy in Transition // Brookings Papers on Economic Activity. — 1997. — No. 2. — P. 159–239.
5. Williams C. C. The Informal Economy and Poverty: Evidence and Policy Review. — London: Joseph Rowntree Foundation, 2014. — 48 p.
6. Medina L., Schneider F. Shadow Economies Around the World: New Results for 158 Countries over 1991–2015. CESifo Working Paper No. 6430. — Munich: CESifo, 2017. — 48 p.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. 2024-yil yakunlari bo'yicha kuzatilmaydigan iqtisodiyot ko'rsatkichlari. — Toshkent, 2025.

8. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. 2025-yil yanvar–iyun oylarida kuzatilmaydigan iqtisodiyot. — Toshkent, 2025.
9. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. 2026-yil yanvar–iyun oylarida kuzatilmaydigan iqtisodiyot. — Toshkent, 2026.
10. Fiskal tahlil instituti. Norasmiy bandlik va uning fiskal oqibatlari bo'yicha baholash natijalari. — Toshkent, 2026.
11. KPMG Uzbekistan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. To'lov tashkilotlari bozori tadqiqoti. — Toshkent, 2026.
12. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi (2019-yil 30-dekabrdagi O'RQ-599-son qonuni bilan tasdiqlangan, keyingi o'zgartirishlar bilan). — Toshkent: Adolat, 2023.
13. OECD. Measuring the Non-Observed Economy: A Handbook. — Paris: OECD Publishing, 2002. — 250 p.
14. European Commission, IMF, OECD, UN, World Bank. System of National Accounts 2008. — New York: United Nations, 2009. — 662 p.